

ERKIN A'ZAM NASRIDA SUJET VA KOMPOZITSIYA QURILISHI

Xudoyberdiyev Eldor Uktamjonovich

Mutaxassislik: Adabiyotshunoslik (o'zbek adabiyoti)

2-bosqich

Annotatsiya.

Epik asar mohiyati, badiiy mazmuni va mundarijasi, g'oyaviy-estetik konsepiyasini yuzaga keltiruvchi asosiy vositalardan biri sujet hisoblanadi.

Erkin A'zam ham o'zbek adabiyotida shunday bir yo'nalishni joriy etdi. Bu uning turli janrdagi asarlarida namayon bo'ladi.

Badiiy asarlarda, ekspozitsiya, portret, peyzaj, asosan, uch yo'l orqali ifodalanadi:

1) badiiy matnning muayyan bir bo'laklarida mazkur sujet bo'lagi qismini mukammal, har tamonlama keng tavirlash. Bu usulni, ayniqsa, "O'tgan kunlar" romanida ko'rish mumkin. Bu romanda ekspozitsiyaning bir nechta mukammal namunasini uchratish mumkin. Marg'ilondagi karvonsaroy, Mirzakarim Qutidor. Usta Olim, Sodiq hovlilari, Xo'ja Ma'oz qabristoni tasviri badiiy jihatdan barkamol chizilgan;

2) ma'lum bir joyning tasvirini qismlarga ajratib, badiiy tasvir talabi, muallif ijodiy-falsafiy konsepsiyasiga muvofiq ularni badiiy matnning turli o'rinlariga joylashtirish;

3) Ekspozitsiya (shu jumladan, peyzaj, portret)ni qisqa satrlarda, siqiq holda berish, qisqa tasvir orqali joy, tabiat, badiiy suvratni ifodalash.

Erkin A'zam nasri sujet qurilishida ana shu uchunchi yo'l ko'p istifoda etiladi. Uning "sof" nasrida kinoqissalari va dramalarida ham ana shunday o'ziga xos ekspozitsion usulni uchratamiz.

Erkin A'zam nasrining kompozitsion qurilishi o'ziga xos. Unda sujetning tarkibiy qismlari an'anaviy emas. Tarkibiy qismlar o'rin almashtirib kelaveradi. "Otoyining tug'ilgan yili", "Javob", "Bayramdan boshqa kunlar" qissalarida ekspozitsiya kechiktirib beriladi.

Har uchchala asar muqaddimasi jumboq – muommoli bir masala bilan boshlanadi. Muqaddimadagi sir, tugun o'quvchining e'tiborini darhol qaratadi.

Har uchchala qissada ham ekspozitsiya sujet bo'laklari aro sochilib ketgan. Ekspozitsiyani sahifalar osha izlashga to'g'ri keladi.

Tugundan so'ng keladigan voqealar rivoji ham ko'nikib qolganimiz voqealar rivojiga o'xshamaydi. Voqea rivoji odatdagidek shiddat bilan emas, sekinlik bilan rivojlana boshlaydi. Undagi bu "sekinlik" muallif va qahramon nutqidagi psixologik mushohadakorlikka keng yo'l ochganligi tufayli yuzaga chiqadi. Muallifning psixologik xarakteristikasi va qahramon ichki monologi birbutun holda voqealar rivojini sustroq amalga oshiradiki, bu bugungi zamonaviy nasrimizga xos belgi, desak to'g'riroq bo'lar.

Yozuvchining aksariyat asarlarida sujet voqealaridan oldin prolog keltiriladi. Ma'lumki, prolog o'ziga xos kompozitsion usullardan bo'lib, xuddi sarlavha singari sujet mohiyatiga kirish uchun kalit vazifasini bajaradi.

“Otoyining tugilgan yili” qissasida “Oshiq Gʻarib va Shohsanam” dostonidan “Aytsam oʻldururlar, aytnasam oʻlam” misrasi prolog tarzida keltiriladiki, bu shartaki deb nom olgan qissa qahramoni ruhiyatini ochishga xizmat qilgan.

Erkin Aʼzam nasrining kompozitsion oʻziga xosliklaridan biri sifatida unda yechimning yoʻqligi, finalning ochiq qolishidir.

Har uchala qissa soʻngida ham xotima ochiq qolmoqda. Voqealar oqimi ham, muallif nutqi ham aniq va ochiq-oydin bir xulosalarga olib kelmaydi. Muayyan yechimga kelish yo kelmaslik kitobxon eʼtiboriga havola qilinadi.

Erkin Aʼzam nasrida konfliktning tashqi koʻrinishlari ham uchraydi, biroq bu ziddiyatlar qahramon yo personaj ruhiyatida kechadigan konfliktning yordamchi xalqalari, yaʼni ichki konfliktga yetaklab keluvchi yordamchi unsurlari. “Javob” qissasida koʻrinib turgan tashqi konflikt Nuriddin Elchiyev va sotuvchi yigitlar bilan boʻlgan majoralari epizodi. Biroq bu ziddiyat qahramon tabiatida yetilib, pishib kelayotgan konfliktni yuzaga chiqaradi. Xarakterlararo boshqa toʻqnashuv uchramaydi. “Otoyining tugʻilgan yili”, “Bayramdan boshqa kunlar”, “Shoirning toʻyi” kabi qissalarining birortasida ham qahramonlararo ochiq toʻqnashuvga duch kelmaymiz. Erkin Aʼzam nasridagi konflikt psixologik, xarakter ruhiyatida kechadigan konflikt turi hisoblanadi, konfliktning bu koʻrinishi esa oʻz-oʻzidan tasvirda psixologik oʻy-kechinmalarning salmogʻini oshiradi.

Maʼlumki, peyzaj tasviri bilan ekspozitsiya oʻrtasida ichki yaqinlik bor. Har ikkalasi ham muallif nutqidan joy oladi. Ekspozitsiya voqea boʻlayotgan joy - uy, koʻcha, shahar, karvonsaroy, qabriston, bozor shunga oʻxshash joy tasvirini chizsa, peyzaj oʻsha joyning tabiati manzaralarini chizadi.

Peyzajning ikki turini ajratib koʻratish mumkin:

- 1) badiiy asar qahramoni ruhiy holati bilan bogʻliq tabiat tasviri;
- 2) obʼektiv tabiat tasviri – bunda tabiat tasviri qahramon ruhiyati bilan bogʻliq boʻlmaydi.

Erkin Aʼzam asarlarida peyzajning birinchi turi koʻproq uchraydi. Misol uchun, “Bayramdan boshqa kunlar” qissasining muqaddimasida tugundan soʻng peyzaj tasviri keladi. Peyzaj asar qahramoni Bakirning ruhiy holatiga, koʻtarinki kayfiyatiga mos ravishta aks ettiriladi.

Muallif xarakteristikasi ham yozuvchi nasri kompozitsiyasida muhim oʻrin egallaydi, koʻpincha asar tugunidan soʻng peyzaj yoki xarakteristika beriladi.

“Javob” qissasining muqaddimasida tugundan soʻng qahramon xarakteristikasi keltirilgan. Muqaddimaning bir yarim sahifasi Nuriddin Elchiyev yurush-turishi, turmush, feʼl-atvorga berilgan xarakteristikadan iboratdir.

Erkin Aʼzamning hikoya, qissa, romanlari sujeti va kompozitsiyasi tuzilishidan quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

- 1) aksariyat asarlarida prolog voqea va qahramon ruhiyatiga kirish uchun ochqich vazifasini oʻtaydi;

- 2) ekspozitsiya – yoyiq, sochilgan holda, sujetning boshqa tartib qismlari bilan birga aralash tarzda keladi;

- 3) sujet koʻpincha tugundan boshlanadi hamda peyzaj va xarakteristika tasviridan soʻng voqealar rivojiga oʻtiladi;

4) sujetning o'zagi konflikt, ya'ni kulminatsion nuqta, asosan, qahramon ruhiyatida kechadi;

5) sujet tarkibiy qismlarining an'anaviy o'rni o'zgargan. Ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsion nuqta, xotima qismlari ba'zan ochiq oydin namoyon bo'lmaydi;

6) tayyor xotima, xulosa, yechimga kelinmaydi. Sujetning bu bo'lagi kitobxon e'tiboriga havola qilinadi;

7) voqeabandlikdan ko'ra o'y-mushohadaning roli baland, bu esa matnning modernistik tafakkur tarzi bilan uyg'unlik kasb etganligini ko'rsatadi.

Sujet va kompozitsiyaning Erkin A'zam ijodida bunday tartiblarda uchrashi ijodkorning qahramon xarakteri va ruhiyatini ochishga alohida e'tibor qaratishidan dalolat beradi. Adib o'z asarlarida bugungi kun insonlarini tasvirlaydi. Ma'lumki, bugun hayot juda tez, o'zaniga tushgan har qanday inson salgina izdan chiqsa, g'arq bo'lishi mumkin. Insonlar ruhiyati ham shunga mos tarzda murakkablashib bormoqda. Inson ruhiyatidagi o'zgarishlarni tasvirlash esa yozuvchidan mahorat, tajriba talab qiladi.

Demak, Erkin A'zam sujet va kompozitsiya yaratish va o'ziga xos tasvir usuli bilan o'zbek adabiyotida yangi yo'nalish ochib berdi, degan xulosaga kelish mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Аъзам Э. Кечикаётган одам. –Т.: «Шарқ» нашриёти-матбаа акциядорлик жамияти, 2002. 70-б.
2. Бахтин М. Литературно-критические статьи: М.: Художественная литература, 1986.
3. Султон И. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 1980.
4. Умуров Х. Адабиёт назарияси. – Т.: Шарқ, 2002.
5. Quronov D. Adabiyothunoslikka kirish. T.: Fan, 2007.

Ilmiy rahbar:

f.f.d., prof. Shavkat Hasanov